

ნიკო ჯავახიშვილი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

ოსები საქართველოს დროშის ქვეშ

(XVIII საუკუნის მეორე ნახევარი)

ქართულ-ოსური ურთიერთობის ისტორია სათავეს საუკუნეთა სიღრმიდან იღებს. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV-III საუკუნეებში ქართლის პირველმა მეფეებმა ფარნავაზმა და მისმა ძემ საურმაგამ მიზანმიმართულად აწარმოეს სწორი კავკასიური პოლიტიკა, რომელმაც ჩვენი ქვეყნისათვის დადებითი შედეგი გამოიღო.

ლეონტი მროველის თხზულებიდან “ცხოვრება ქართველთა მეფეთა” ნათელი ხდება, რომ ქართლში გაბატონებულ აზონთან ბრძოლაში ჩაბმულმა ფარნავაზმა ირანული მოდგმის სარმატების (ოსების ნათესავების) ლაშქარი წარმატებით გამოიყენა. გამარჯვებულმა ფარნავაზმა მაღლიერების ნიშნად სარმატთა მეფეს ცოლად საკუთარი და მიათხოვა [11, 23-24].

ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II საუკუნეში ქართლის შეიარაღებულ ძალებში ჩრდილოკავკასიელი ტომები თითქმის სრული შემადგენლობით იყვნენ თავმოყრილნი. იმხანად, სარმატებმა, ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრებ სხვა ხალხებთან ერთად, აქტიური მონაწილეობა მიიღეს ქართველთა ხელმძღვანელობით მოწყობილ კოალიციურ ლაშქრობაში სომხეთის გამლიერებული სამეფოს წინააღმდეგ [11, 45].

წინამდებარე ნარკვევში შესწავლილია ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის ერთერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მონაკვეთი - XVIII საუკუნის მეორე ნახევარი. იმ პერიოდში საქართველოში შექმნილ უმძიმეს საგარეო და საშინაო ვითარებაში, ქართველ მეფეებს ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა სახით საიმედო დასაყრდენი ეგულებოდათ.

ქართლსა და კახეთში მამა-შვილის: თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის გამეფების (1744 წ.) შემდეგ ქართველი და ოსი (და საერთოდ ჩრდილოკავკასიელი) ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობა განსაკუთრებით ინტენსიური გახდა.

გვირგვინოსანი მამა-შვილი ჩრდილო კავკასიის ხალხებში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. ეს ბუნებრივიცაა, ვინაიდან მთიელები ქართველ მეფეებს თავიანთ ნათესავებად თვლიდნენ. აქ უნდა გავიხსენოთ, რომ მეფე თეიმურაზ II-ის მეუღლის თამარ დედოფლის დედა - რუსუდან დედოფალი (მეუღლე ვახტანგ VI-ისა), ბებია მეფე ერეკლე II-ისა - ყაზარდოს დიდი მთავრის ასული იყო. მისი ოჯახი უდიდესი გავლენით სარგებლობდა არა მხოლოდ ყაზარდოში, არამედ

სრულიად ჩრდილო კავკასიაში. უფრო მეტიც, ყაზარდოს დიდი მთავრის ქვეშევრდომობაში მოქცეულნი იყვნენ არა მხოლოდ ადიღელი ხალხები (ჩერქეზები და ყაზარდოელები), არამედ მათი მეზობელი ოსები, ყარაჩაელ-ბალყარელები და ვაინახთა ნაწილიც (ინგუშები).

სწორედ აღნიშნული ნათესაობის გამო, ჩრდილოკავკასიელი ხალხების უმეტესობა ერეკლე II-ს ერთგულად ემსახურებოდა.

საგულისხმოა, რომ ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ხალხებიდან, რომლებიც მოცემულ პერიოდში საქართველოს დროშის ქვეშ იბრძოდნენ, გამონაკლისს წარმოადგენდა დაღესტნელ მთიელთა ნაწილი, რომელიც ქართველი მოსახლეობის ძარცვა-რბევაზე ხელს არ იღებდა.

XVIII საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისიდან მეფე ერეკლე II-მ ძლევამოსილი მონარქის სახელი დაიმკვიდრა. სისხლისმღვრელ ბრძოლებში მოპოვებულ ბრწყინვალე გამარჯვებათა შედეგად, მან წარმატებით შეძლო დაემორჩილებინა სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე მდებარე სახანოების უმრავლესობა.

აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის შეფასებით, “ერეკლე იშვიათის ოსტატობით ერკვეოდა ურთიერთის მეტოქე ხანების ძალთა შეფასებაში და საჭირო თადარიგს ყოველთვის თავის დროზე იჭერდა” [5, 392].

მამა-შვილს მეფობა უმძიმეს ვითარებაში, გამუდმებული ბრძოლების პირობებში მოუწიათ. მართალია, ეს მდგომარეობა დამახასიათებელი იყო საქართველოს თითქმის მთელი ისტორიული წარსულისათვის, მაგრამ ხსენებული პერიოდი მაინც განსაკუთრებული სიმწვავეთ ხასიათდებოდა.

1747 წლის ივნისში, ხორასნის მახლობლად, ნადირ-შაჰი მის წინააღმდეგ მოწყობილი შეთქმულების მსხვერპლი გახდა. ამის შემდეგ, სპარსეთსა და მის ქვეშევრდომობაში მყოფ სახანოებში ფრიად არასტაბილური ვითარება შეიქმნა.

სპარსეთის ბატონობისაგან გათავისუფლებულ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ჰეგემონობის მოსაპოვებლად სისხლისმღვრელი ბრძოლა გაჩაღდა. მისი მიმდინარეობისას აშკარად გამოიკვეთა უპირატესობა ქართლისა და კახეთის სამეფოებისა, რომლებსაც მამა-შვილი სრული ურთიერთგაგებით მართავდნენ.

აღნიშნულ პერიოდში, “პატარა კახი” 27 წლისა იყო, მაგრამ როგორც ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, იგი “არა მარტო ბრწყინვალე სამხედრო ნიჭს იჩენდა, ის ფრთხილი პოლიტიკოსი და გამჭრიახი სახელმწიფო მოღვაწე ჩანდა” [5, 340].

XVIII საუკუნის II ნახევრიდან, ამიერკავკასიაში იმხანად არსებული 14 სახანო სპარსეთის ქვეშევრდომობაში ნომინალურად რჩებოდა. არსებული მდგომარეობიდან გამომდინარე, ერევნის და განჯის სახანოთა მმართველებმა დახმარებისათვის ქართლისა და კახეთის მეფეებს მიმართეს. საგარეო საფრთხისაგან თავდაცვის უზრუნველყოფის მიზნით, მათ ქართველ მეფეთა მფარველობაში შესვლა ამჯობინეს.

აღნიშნული ვითარება თეიმურაზმა და ერეკლემ თავიანთ სასარგებლოდ გამოიყენეს. მათ 1748-1750 წლებში სახანოთა შემოერთებისათვის მნიშვნელოვანი ბრძოლები აწარმოეს და ამაში ჩრდილოკავკასიელებიც დაიხმარეს [5, 104].

ჩრდილო კავკასიასთან აღმოსავლეთ საქართველოს კავშირის განმტკიცებაზე დადებითად იმოქმედა გეოგრაფიულად მათ შორის მდებარე ფაქტობრივად დამოუკიდებელი საფეოდალოების - არაგვისა და ქსნის საერისთავოების გაუქმებამ და მათმა შესვლამ ქართლ-კახეთის შემადგენლობაში.

1743-1744 წლებში ეს მნიშვნელოვანი ღონისძიება ერთობლივად განახორციელეს თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ. ამის შემდეგ, ქართლ-კახეთსა და ცენტრალურ ჩრდილო კავკასიას შორის მიმოსვლა გაცილებით ინტენსიური გახდა, რადგან მას ველარავინ აფერხებდა [19, 93].

XVIII საუკუნის ისტორიკოსი და სამეფო კართან დაახლოებული პოლიტიკური მოღვაწე პაპუნა ორბელიანი თავის თხზულებაში *“ამბავნი ქართლისანი”* წერდა, რომ *“ქართველნი ყიზილბაშთა საომრად დიდად აღესილ იყვნეს, მოიწვივნეს ჯარები ქალაქსა თბილისისასა, ქართველნი სრულად, იმერნი, ჩერქეზნი, ოსნი და კავკაზისანი”* [12, 165].

თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის მიერ მოწყობილ ლაშქრობებში ოსები, ისევე როგორც სხვა ჩრდილოკავკასიელი ხალხები (ძირითადად ადიღელები და ვაინახები) ინტენსიურად მონაწილეობდნენ... ერთგულ მოკავშირეებს ქართველი მონარქები უხვი საბოძვრით აჯილდოებდნენ, რასაც ბრძოლის ველზე ერთობლივად მოპოვებული ნადავლის ნაწილიც ემატებოდა.

1750 წელს, შირვანის მფლობელ ფანა-ხანთან ბრძოლაში მოპოვებული ბრწყინვალე გამარჯვების შემდეგ, ქართველთა და ჩრდილოკავკასიელთა კოალიციურმა ლაშქარმა ეს მოვლენა თბილისში დიდი ზეიმით აღნიშნა.

პ. ორბელიანი მიუთითებდა, რომ თეიმურაზ II-მ *“დაითხოვა ჩერქეზის ბატონი, უბოძა მრავალი, აგრევე ჯარსა მათსა და ოსისა პირ-იქით ჯარსა, აღავსო ყოველნი საბოძვრით და გაისტუმრა ქვეყანასა თვისსა”* [12, 172-173].

ზემოთ მოტანილი ცნობიდან ნათელი ხდება, რომ საქართველოს სამხედრო ღონისძიებებში ჩრდილოკავკასიელები გარკვეული გასამრჯელოს ფასად მონაწილეობდნენ. ასევე ნათელი ხდება, რომ საქართველოს დროშის ქვეშ იბრძოდნენ როგორც *“პირ-იქითი”* ანუ ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ოსები, ასევე შიდა ქართლის მთიანეთში მოსახლე ოსებიც.

საგულისხმოა, რომ ქართველი მეფეები გასამრჯელოს მხოლოდ ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსულ ოსებს აძლევდნენ. რაც შეეხება საქართველოში მცხოვრებ ოსებს, ისინი ქართველ მეფეებს ადგილობრივ მთიელთა: მთიულ-გუდამაყრელთა, მოხევეთა და თუშ-ფშავ-ხევსურთა მსგავსად, ქვეშევრდომთა რანგში ემსახურებოდნენ. აქედან გამომდინარე, ისინი გამარჯვების შედეგად მოპოვებული ნადავლის გარდა, საგანგებო გასამრჯელოს ვერ იღებდნენ [8, 136].

1751 წელს თავრიზის მფლობელმა აზატ-ხანმა, რომელსაც მთელი სპარსეთის ხელში ჩაგდება და შაჰინშაჰობა სურდა, ავღანელთა ჯარით ქართლ-კახეთის მოხარკე ერევნის სახანო დალაშქრა.

ერევნის ხანმა თავის სიუზერენ მეფეებს - თეიმურაზსა და ერეკლეს დახმარებისთვის მიმართა. ქართველმა გვირგვინოსნებმა მაშინვე მიავლინეს თავიანთი წარმომადგენლები „ჩერქეზეთში, ოსეთში და მთების ქვეყნებში, ჯარები დაიბარეს და აქაც მზადება შექნეს ჯარებისა ამათ“ [12, 183].

ოსთა ჯარის ჩამოსვლას ასე იუწყება საისტორიო წყარო: „მოვიდა ქალაქში ჯარი ოსეთისა პირიქითნი კაცნი. უბოძა მეფემა ულუფა და გაუმძღვარა კაცნი და გაუგზავნა ძესა თვისსა, მივიდნენ, შეეყარნენ მეფეს ირაკლის ბანაკში“ [12, 183].

ჩრდილოკავკასიელთა დაბინავებისა და სურსათ-სანოვავით უზრუნველყოფის თადარიგი ერეკლე II-მ ადრევე დაიჭირა. მისი დიდი ორგანიზაციული უნარის შესახებ ნათელი ხდება მისი იმდროინდელი წერილიდან.

ერეკლე II ქართლის წარჩინებულ თავადს რევაზ ამილახვარს წერდა: *“თქვენი წიგნი მოგვივიდა, ოსებზე მოგეწერა: პური ამბარდნიდამ გვიბძანებია, არაყი გორიდამ და ცხვარი და ძროხა ერისთავის გიორგიდამ... ამათ კაცი გაუგზავნეთ, ეს საკლავი გამოართვით. ოქმები მოგვიწერია და მწერლის ძმა იოსებ მემანდრათ დაგვიყენებია. მაგას მოაბარეთ და მაგან გამოუზოგოს. თხუთმეტი ძროხაა და თხუთმეტი ცხვარი.*

არაყი გორელებს აქვს შეწერილი, აქამდის მზად ექნებათ. დღეში ექვსი თუნგი იყოს, თუ შვიდი - ყაბზით გამოართოს და მისცემდეს. პური ამბარდანს გამოართოს და ამაების ყაბზს თვითონ შენ მისცემდე, მერმე ჩვენი მოხელენი ჩაუგდებენ.

სანამდის ჩვენ შევეყრებოდეთ, კარგად გააძლებინეთ და ღთით ჩვენ მომდურავს არ გაუშვებთ... ამბარდანსაც შენ მიეც ყაბზი და არყისათვისაც შენ მიეც. გორელთაც დაისწრებდე და იმათაც ანგარიშით მისცენ. უანგარიშოდ და უბრალოთ ნურას დახარჯავენ” [14].

ერევნის მახლობლად, ყირბულახთან მომხდარ ბრძოლაში ერეკლე II-მ აზატ-ხანის 18000-კაციან ჯარს სძლია. არსებობს ცნობა, რომ ქართველთა ჯარი მტრის მრავალრიცხოვანი ლაშქრის მეხუთედ იც არ იყო [12, 186].

ამ გამარჯვებამ ქართველ მეფეთა ავტორიტეტი მნიშვნელოვნად აამაღლა.

ამიერკავკასიურ სახანოთა მნიშვნელოვანი ნაწილის ქართლისა და კახეთის ქვეშევრდომობაში შესვლას ამ რეგიონში ძალთა გადანაწილება მოჰყვა. ამან გამოიწვია შაჰის სახანოს დამაარსებლისა და მისი პირველი დამოუკიდებელი მმართველის აჯი-ჩალაბის (ჰაჯი ჩელები ყურბან-ოღლუ) გაღიზიანება და დაღესტნელ ტომთა შემოსევების გახშირება ქართლ-კახეთში.

თავდაპირველად, აჯი-ჩალაბი ქართლ-კახეთის სამეფოს პოლიტიკურ უპირატესობას აღიარებდა და 1749-1750 წლებში ყარაბაღის დასამორჩილებლად მოწყობილ ლაშქრობაში ქართველ მეფეთა მოკავშირე იყო.

ნ. ბერძენიშვილი წერდა: „აჯი-ჩალაბი სათვალმწიფოდ, მართალია, ქართველ მეფეებს მეგობრობდა, მაგრამ რაც უფრო ძლიერდებოდა მეზობელი საქართველო, მით უფრო, ხანს მოსვენება ეკარგებოდა. ჭარ-ბელაქნისა და კაკ-ენისლის დაპყრობით ქართველები შაქს უშუალოდ უმეზობლდებოდნენ. ამიტომ აჯი-ჩალაბი გადამწყვეტი ომისათვის საიდუმლოდ ემზადებოდა“ [4, 201].

1751 წლის იანვარ-თებერვალში, ქართული ჯარის მი-ერ ჭარ-ბელაქნის ე. წ. „უბატონო თემების“ დასამორჩილებლად მოწყობილ ლაშქრობაში აჯი-ჩალაბიც მონაწილეობდა. იქ მან უღალატა ქართველებს და 11 თებერვალს, მდინარე აგრიჩაისთან (ახლან-დელი აზერბაიჯანი) გამართული ბრძოლის გადამწყვეტ მომენტში, მოწინააღმდეგის მხარეზე გადავიდა. ამ ბრძოლაში გამარჯვებულმა აჯი-ჩალაბმა კაკის სასულთნო და ჭარ-ბელაქანი დაიმორჩილა [15, 308-309].

ყოველივე ამის შემდეგ, აჯი-ჩალაბს ამიერკავკასიაში პირველობის პრეტენზია გაუჩნდა და ჩამოაყალიბა ანტიქართული კოალიცია, რომელშიც შაქთან ერთად შევიდნენ: ხუნძახის, ყუბის, ყარაყაიტაგის და სხვა სახანოები [6, 105].

1752 წლის აპრილში, ქ. განჯასთან გამართულ ბრძოლაში აჯი-ჩალაბის მრავალრიცხოვანმა ლაშქარმა, ქართულ ჯარს მეორედაც სძლია [12, 194-195].

ქართლისა და კახეთის სამეფოების საერთაშორისო პრესტიჟის შესანარჩუნებლად აუცილებელი გახდა გათავხედებული ყოფილი ქვეშევრდომის - აჯი-ჩალაბის საკადრისად დასჯა. ამიტომ, ერეკლე II-მ და თეიმურაზ II-მ გადამწყვეტი ბრძოლისათვის სამზადისი დაუყოვნებლივ დაიწყეს. მათ ჩრდილოკავკასიელთა (ოსთა, ადიღელთა, ვაინახთა და დაღესტნელთა) ლაშქარი კვლავ დაიქირავეს. ჯარის ჩამოსაყვანად ჩრდილო კავკასიაში ზურაბ ზედგინიძე გაგზავნეს [12, 196].

საშიში მტრის გასანადგურებლად ენერგიულად დაწყებული მზადების „სული და გული ერეკლე იყო“ [4, 202].

ბაგრატ ბატონიშვილი (1776-1841) თავის თხზულებაში „ახა-ლი მოთხრობა“ წერს: „აჯი ჩალაბმა გამოსრულმან შაქელმან ქეთხუდამან, რომელმანცა აღამაღლა თავი თვისი შირვანსა შინა, ამან დაიპყრა ნუხი და შამახია. მან შეჰყარნა მხედრობანი შაქისა, შირვანისა, განჯისა და ყარაბაღისა და დაღესტნისა და წარმოემართა ქართლისა დასაპყრობელად. მოვიდა და დაიპყრა კერძონი მამულნი საქართველოისანი შამშადინიდგან ვიდრე ალგეთადმდე“ [7, 49].

თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის ბრძანებით, სამეფო ხაზინიდან გამოიტანეს ოქრო-ვერცხლის ნივთები და თბილისის ზარაფხანაში მთიელთა ჯარის დასაქირავებელი ფული მოჭრეს. ამის შემდეგ, გადაწყდა, რომ ჩრდილოკავკასიელებთან მოლაპარაკების მიზნით თვით მეფე ერეკლე წასულიყო [13, 100].

1752 წლის აპრილში ერეკლე II ადიღელ ფეოდალებთან შესახვედრად ხევში ჩავიდა. როგორც პაპუნა ორბელიანი წერს, მეფე „წაბრძანდა თვით ჩერქეზში, მიბძანდა, ხევში დადგა, იქიდან გაგზავნა თავადთა შვილნი ჩერქეზში“.

სანამდის შემოეყრებოდა ჩერქეზი, მანამდის შემოეყარა ჯარი ოსეთისა. მოვიდნენ უფროსნი კაცნი ჩერქეზისანი და მეფეს ერეკლესთან განარჩივეს ჯარის საქმე და გაურიგეს ჯარს ჯამაგირი. წავიდნენ ესენი, შეყარეს ჯარი. წინ მოვიდა ხუთასი კაცი ჩერქეზთა და ამათ მიუძღვა მეფის ერეკლეს ბიძა, ჩერქეზის ბატონი“ [12, 199].

იმავე წლის 19 ივნისს ერეკლე II კათალიკოს ანტონ I-ს წერდა: “ორ-სამ დღეში ღვთით ხვევისაკენ წავალთ და ეგების ჩერქეზშიაც წასვლა მოგვინდეს” [16, 95-96].

ივლისში “პატარა კახი” დამატებითი ლაშქრის ჩამოსაყვანად კვლავ ჩრდილო კავკასიისაკენ გაემშურა [13, 100].

ჩრდილოკავკასიელთა ლაშქრის ჩამოსვლის შესახებ შემდეგნაირად იუწყება დავით ბატონიშვილი (1767-1819) თავის თხზულებაში „ახალი ისტორია“: „მეფემან თეიმურაზ წარგზავნა ძე თვისი ირაკლი სტეფანწმინდას და მოუწოდა მხედრობასა ჩერქეზთასა. მაშინ მოვიდნენ მხედრობანი“ [7, 6].

ბაგრატ ბატონიშვილი წერს: „მეფემან თეიმურაზ II წარგზავნა ძე თვისი ირაკლი კავკასიად... ერეკლემ თავაურ-ქურთაულნი და ჩერქეზნი შეიკრიბნა და მოვიდა ქართლსა“ [7, 49].

დავით და ბაგრატ ბატონიშვილების უმცროსი ძმა თეიმურაზ ბატონიშვილი (1782-1846) თავის თხზულებაში „ახალი ისტორია“ ასევე იუწყება ჩრდილოკავკასიელთა ჩამოსვლის ზემოხსენებულ ფაქტს [3, 49].

XVIII საუკუნის II ნახევრის ისტორიკოსი, მდივანბეგი ომან ხერხეულიძე აგრეთვე ადასტურებს ქართველთა და ჩრდილოკავკასიელთა გაერთიანებული ლაშქრის ძლევამოსილ გამარჯვებას მტერზე [18, 54].

ჩრდილოკავკასიელთა ლაშქარს გვერდით ასევე ბრძოლისუნარიანობით გამორჩეული ქართლ-კახეთის ჯარი ამოუდგა. ისინი თბილისის მახლობლად, სოფელ დიღმის მიდამოებში დაბანაკდნენ [12, 200]. არსებობს ცნობა, რომ ჩრდილოკავკასიელთა საერთო რიცხვი 4000-ს შეადგენდა [17, 73].

ქართველთა და ჩრდილოკავკასიელთა (ოსთა და ადიღელთა) კოალიციური ლაშქარი მტერთან გენერალური ბრძოლისათვის მზადებას შეუდგა. მათთან პირისპირ შეტაკებას ერიდებოდა მტრის მრავალრიცხოვანი ჯარი, რომელსაც აჯი-ჩალაბის ვაჟი ალა-ქიში (სხვა ცნობით - ოღლანი) სარდლობდა. მასთან ერთად იყვნენ მისი მოკავშირეები - ლეკები და განჯის ხანი თავისი ჯარით.

ალა-ქიშმა ქართველ მეფეებს დაზავება შესთავაზა. თეიმურაზმა და ერეკლემ დამფრთხალ მტერთან მოლაპარაკებაზე მტკიცე უარი განაცხადეს, რადგან „უმრობა აღარ იკადრეს“ [12, 201].

1752 წლის აგვისტოს ბოლოს, ქართული ჯარი თბილისიდან გამოვიდა. ეს საკმარისი აღმოჩნდა, რომ ბაიდარში დაბანაკებულ, შეშინებულ მტერს პოზიციები მიეტოვებინა და ყაზახში გადაბარგებულიყო. თ. ბაგრატიონის ცნობით, „განვიდნენ რა მეფენი ტფილისით, მცნობმან აღა-ქიშიმ იწყო უკუნ-ქცევა“ [3, 49]. უკუქცეული მტრის გარკვეული ნაწილი ჩრდილოკავკასიელთა მოწინავე ლაშქარმა გაანადგურა. მტერმა განჯასთან გამაგრება სცადა.

კოალიციურ ლაშქარს სათავეში მამა-შვილი თეიმურაზ II და ერეკლე II ჩაუდგნენ. მათ ქვეითი ჯარი მოწინააღმდეგის მიერ მიტოვებულ პოზიციებში ჩააყენეს და მტრის გაქცეულ ლაშქარს კავალერიის თანხლებით დაედევნენ.

მოწინავე ლაშქარს სათავეში ერეკლე II ჩაუდგა. საგანგებოდ არჩეულ, ახალგაზრდა ქართველ თავადებთან და ოს-ჩერქეზთა ლაშქართან ერთად, მას გვერდს უმშვენებდა ქიზიყელთა ჯარი მოურავ თამაზ ანდრონიკაშვილის მეთაურობით.

1 სექტემბერს თულქითაფასთან მომხდარი სისხლისმღვრელი ბრძოლის სურათი შთამბეჭდავად არის გადმოცემული პაპუნა ორბელიანის თხზულებაში, რომელშიც ვკითხულობთ: „გაჯდა უკეთესსა ცხენსა მეფე ერეკლე, ჰკრა მათრახი და წავიდა, ვითა შავარდენი. ყაზახისა და შამშადილოს სამძღვარში რომ ჩავიდა აჯი-ჩალაბის შვილი, მოეწივა მეფე ერეკლე.“

რა ცნეს ჯარის მიწევა, დადგნენ და შემოებნენ. ასე ძალიან მოინდომეს, რომ სახმლოდ შიგ ჯარში შემოვიდნენ. ცოტას ალაგს ოსის ჯარიც გამოაქცივეს. მეფემ ერეკლემ იწყინა, მიბძანდა თვითონ, მიუძღვა ჯარს და ვითა ლომი, ეგრე მიესივა, გაერივა ხმალდახმალ. ამის მნახველი ვინღა დადგებოდა უომრად“ [12, 201-202].

ზემოთ მოტანილი ციტატიდან კარგად ჩანს, თუ რა გადამწყვეტ მნიშვნელობას ახდენს ბრძოლის ბედზე უშუალოდ სარდლის მიერ გამოვლენილი სიმამაცე და მხნეობა. მას მაგალითის ძალა აქვს. ბრძოლაში თავი ისახელებს, როგორც ქართველებმა, ასევე მათმა ოსმა და ჩერქეზმა თანამებრძოლებმაც.

თ. ბაგრატიონის ცნობით, ეს ბრძოლა მოხდა შამშადილოში, „თულქი-თაფად წოდებულსა ადგილსა, იკვეთნენ მუნ, იძლივა აღა-ქიში, რომელსაცა მიჰყვნენ კავით შამქორამდინ“ [3, 49].

მტრის დამარცხების შემდეგ, თეიმურაზმა და ერეკლემ თავიანთ ერთგულ მაჰმადიან ფეოდალებს დიდი წყალობა უბოძეს, ხოლო ზოგიერთს - დაკარგული სამფლობელოც დაუბრუნეს. აჯი-ჩალაბის მხარეზე გადასული თავიანთი ყოფილი ქვეშევრდომები მეფეებმა დალატისათვის საკადრისად დასაჯეს.

დიდი გამარჯვება თბილისში სათანადო ზეიმით აღინიშნა. კათოლიკოს-პატრიარქმა ანტონ I-მა სიონის ტაძარში უფლის სამადლობელი პარაკლისი გადაიხადა. „შეიქნა სროლა ზარბაზანთა და ცემა ქოს-ნადარათა და სუ-ლენძ-ჭურთა, იყო ქალაქსა შიგან სიხარული ფრიადი“ [12, 203].

ნ. ბერძენიშვილი წერდა: “ამ გამარჯვებას საქართველოსათვის დიდი შედეგები მოჰყვა. მაჰმადიანური სახანოების კავშირი, შაქის ხანმა რომ საქართველოს დაუპირისპირა, ჩქარა

დაიშალა. ერევნის, განჯის და სხვა ხანები თეიმურაზისა და ერეკლეს მიმართ ისევ მორჩილების გზას დაადგნენ” [4, 203].

ჩრდილოკავკასიელ მოკავშირეებს ქართველებმა სათანადო პატივი სცეს. მათ მთიელთა მეთაურები ქალაქში დააბინავეს, ხოლო ჯარი დილომს დააბანაკეს და ხუთი დღის განმავლობაში მოალხინეს. მას შემდეგ, როდესაც ჩრდილოკავკასიელები წასასვლელად გაემზადნენ, ქართველმა მეფეებმა ისინი უხვი საბოძვრით დააჯილდოეს. წასვლისას ჩრდილოკავკასიელთა მეთაურნი ქართველ მეფეებს შეპირდნენ: „*რასაც დროს თქვენი ბძანება მოგვივიდეს, მაშინვე ჯარით გაიხლოთო, ჩვენი თავი თქვენს სამსახურზე დაგვიდგიაო*“ [12, 203].

1754 წელს, ხუნძახის (ავარიის) მფლობელმა ნურსალ-ბეგმა ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ ახალი სამხედრო კოალიციის ჩამოყალიბება სცადა. მოლაპარაკების თანახმად, ნურსალ-ბეგის გამარჯვების შემთხვევაში, მის კოალიციაში გასაერთიანებლად მზად იყვნენ: შაქის ხანის აჯიჩალაბის ვაჟი ალა-ქიში, შირვანის მფლობელი ფანა-ხანი, განჯის ხანი, კაკის სულთანი და დაღესტნელი სურხავი თავ-თავიანთი ჯარებითა და ჭარელ ლეკთა ლაშქარი.

3. *ორბელიანის ცნობით: „ამათ ყოველთა პირი მიეცათ. თუ ხუნძახის ბატონი ქართველსა და კახ ბატონზე გაიმარჯვებდა, ეს კაცნი სულ ქართლსა და კახეთზე მოვიდოდნენ და ვითაც მტერნი იყვნენ, ეგრევე ააოხრებდენ, დაატყვევებდენ“* [12, 215].

თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ თავიანთი ჩრდილოკავკასიელი თანამებრძოლები კვლავ მოიხმეს. „*გაგზავნეს მეფეთა კაცნი ჩერქეზში, აღუთქვეს მისაცემელი ფრიადი და დაიჭირეს ჯარი, ეგრევე ოსისა და მთის ჯარები, კავკასიიდან მოიწვიეს ჯარები*“ [12, 215].

ქართლ-კახეთის ცალკეული დასახლებული პუნქტების (რუისპირი, ახმეტა, დუშეთი და სხვ.) დარბევისა და გადაწვის შემდეგ, იმავე წლის აგვისტოში, ნურსალ-ბეგის მრავალრიცხოვანმა ლაშქარმა მჭადიჯვრის ციხეს ალყა შემოარტყა.

ჩრდილოკავკასიელთა დაგვიანების გამო, ერეკლე II იძულებული გახდა, რომ მტერს მხოლოდ ქართველთა ლაშქრით შეებოდა. 16 აგვისტოს გამართულ ბრძოლაში, წარმატებებით გათამამებული მოწინააღმდეგე ქართველებმა სასტიკად დაამარცხეს, ხოლო მტრის სარდლის ბიძა და ბიძაშვილი მოკლეს.

საისტორიო წყაროში აღნიშნულია, რომ ქართველები „*მოსაწონად შეიბნენ, რომ იმ დღეს მათი ქება ბევრისაგან მოგვესმნეს ვითა ქართველთა და კახთა ომისა სიკეთე და ხრმალი განთქმულა ყოველგან. იმ დღეს იმისთანა გამარჯვება მოუხდათ*“ [12, 218].

უკვე გამარჯვებულ მეფეს ჩრდილო კავკასიიდან დაბარებული ლაშქარიც ეახლა. როგორც მემატიაზე მოგვითხრობს: „*ჩამოვიდნენ ანანურს ჯარი ჩერქეზისა, კალმუხისა, ჯიქისა, ქიშტისა, ღლიღვისა, ნოღისა და ოსისა.*

ამა ქვეყნების ჯარები თავ-თავისისა უფროსითა კაცითა იყვნეს. ესენი სხვადასხვა რჯულთა მსახურნი, მაჰმადიანნი და უფრორე კერპთ-მსახურნი, ავად-მქცევნი და საჭმელთა ფინთთა და არაწმინდათა მჭამელნი, ზოგნი კარგი თვალად ტანადნი და ზოგნი დუხჭირნი და სანახავნი

თმათა-წვერთა უქონელ და ცხვირთა ძნიად ჩენილ, კარგ-ცხენოსან-მოისარნი და ფიცხად-მქცეველნი.

გამოუძღვა ერისთავი ჯიმშერ და ჩამოიყვანეს ქალაქსა თბილისსა მახლობელ, დააყენეს დიდუბეს, დააყენეს მემანდარნი და უბოდეს ულუფა კმა სამყოფელად მათთა“ [12, 219].

ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა მრავალრიცხოვანი მაშველი ჯარის ჩამოსვლამ და ტაბახმე-ლაში დაბანაკებამ საქართველოს მტრები ძლიერ შეაშფოთა.

როგორც საისტორიო წყარო გვაუწყებს, „გავარდა ყოველგან ხმა: 'ქართველ ბატონს უცხო ჯარები უშოვნია და დიდი ჯარი შეუყრიაო'. შემინდენ გარემოს მტრები და ფიქრი შეექნათ, ხუნძახის ბატონზე გამარჯვებაც შეეტყოთ“ [12, 220].

მოგვიანებით, ჩრდილოკავკასიელთა ლაშქარი დიღმის ველზე დააბანაკეს. ვინაიდან მათი შიშით, მტერმა თავდასხმა ვეღარ გაბედა, მადლიერმა ერეკლე II-მ მთიელები უხვად დააჯილდოვა და სამშობლოში გაისტუმრა [12, 221].

დამარცხებით გაბოროტებულმა ნურსალ-ბეგმა ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ ახალი კოალიცია ჩამოაყალიბა. მასში გაერთიანდნენ: თარლუს შამხალი, სურხაი-ხანი, აჯი-ჩალაბის შვილი ალაქიში, კაკის სულთანი, განჯის ხანი თავ-თავიანთი ჯარებითა და ჭარელი ლეკები.

1755 წელს ნურსალ-ბეგმა საქართველოში მეორედ ილაშქარა. მისი მეთაურობით დაღესტნისა და ჭარ-ბელაქნის 20000-კაციანი ლაშქარი კახეთისაკენ დაიძრა.

ჩრდილო კავკასიიდან ჯარის ჩამოსაყვანად ერეკლე II-მ თავადი რამაზ ანდრონიკაშვილი გაგზავნა. ჩამოსულ მცირერიცხოვან ლაშქარს სათავეში ერეკლე II-ის ძის, გიორგი ბატონიშვილის სასიძამრო, ყაზარდოელი ფეოდალი ედგა [12, 228].

მტერმა ყვარლის ციხეს ალყა შემოარტყა, მაგრამ ვერ აი-ლო. ციხე კარგად იყო გამაგრებული, რის გამოც მისი ალყა გაჭიანურდა.

ერეკლე II-მ მოწინააღმდეგის კოალიციური ჯარის დაქსაქსვა სცადა. ამ მიზნით, მან ქიზიყელთა რჩეულ ცხენოსან ჯარს ჭარ-ბელაქანი დაალაშქერინა, რითაც ჭარელი ლეკები იძულებულნი გახადა, რომ ალყა მოეხსნათ და სამშობლოში დაბრუნებულიყვნენ. ამ ფაქტმა მოკავშირეთა შორის უთანხმოება ჩამოაგდო.

ჭარელების მაგალითს სხვებმაც მიბადეს. კაკის სულთანი, სურხავი და აჯი-ჩალაბი თავ-თავიანთი ლაშქრებითურთ წავიდნენ და ხუნძახის მფლობელი მარტო დატოვეს. მტრის მძლავრი კოალიცია ერეკლემ ასე მოხერხებულად დაშალა.

ჩანს, რომ ჩრდილოკავკასიელებმა თავი ამ სამხედრო კამპანიაშიც ისახელეს ისახელეს, რადგან თბილისში დაბრუნებულმა ქართველმა მეფეებმა ისინი ქართლ-კახეთის ლაშქრის გამორჩეულ მეომრებთან ერთად დააჯილდოეს.

როგორც მემატთანე გვამცნობს, მოკავშირეებს „უბოძეს დასტური ჯარებითა მთისათა ანუ რომელნი ახლდნენ ოსნი და ჩერქეზნი, უბოძეს ლარნი კმასაყოფელნი თვისნი“ [12, 232-233].

ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობა შემდგომ პერიოდშიც წარმატებით გრძელდებოდა.

ქართველ მეფეთა ოსმა თანამებრძოლებმა თავი მრავალჯერ ისახელეს. მათ ბაგრატიონი გვირგვინოსნებიდან ჯამაგირი ძველთაგანვე ჰქონდათ დანიშნული და მის საფუძველზე საქართველოს დროშის ქვეშ ერთგულ სამხედრო სამსახურს ეწეოდნენ. ჯამაგირის წიგნები მათ პერიოდულად უახლდებოდათ. სწორედ ეს განაპირობებდა, რომ ქართველ მეფეთა მიერ გაგზავნილი მოწვევის მიღებისთანავე, ისინი საქართველოში დაუყოვნებლივ ჩამოდიოდნენ.

ოსთა ჯარის მოწვევის შესახებ ქართულ საისტორიო წყაროებში ხშირად არის აღნიშნული. მათში ყველგან იგულისხმებიან ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ოსები. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ საქართველოში მცხოვრები ოსები ქართულ ჯარში ისეთივე ვალდებულებით იკრიბებოდნენ, როგორც ქართველი მთიელები.

მეფეთა მიერ გაცემული ჯამაგირის წიგნები ძირითადად თავაურის თემში მცხოვრებ ოსებს ჰქონდათ მიღებული. ვინაიდან დარიალის ჭიშკარზე გამავალი გზის ჩრდილოეთი ნაწილი მათ ხელთ იყო, ქართველი მეფეები მათ გამორჩეულად წყალობდნენ [8, 142-143].

აღსანიშნავია, რომ საქართველოში დაღესტნელთა გამუდმებული თარეშით, ქართველ მოსახლეობასთან ერთად, ადგილობრივი ოსებიც დიდად შეწუხებულნი იყვნენ. ამიტომ, თავდადებულ ბრძოლას მტრის წინააღმდეგ ისინი პირადი უსაფრთხოების დაცვის მიზნითაც აწარმოებდნენ.

1759 წელს დაღესტნელთა 8.000-კაციანი ლაშქარი ჩონჩოლ-მუსასა და კოხტა ბელადის მეთაურობით ქართლ-კახეთის სამეფოში შემოიჭრა. მტერი ორად გაიყო. მისმა ერთმა ნაწილმა ჩონჩოლ-მუსას მეთაურობით სამაჩაბლო დალაშქრა, აიღო სოფელი აჩაბეთი და მრავალი ქართველი დაატყვევა. ამის შემდეგ, მტერმა “შევლო ლიახვზედ სამაჩაბლოს ოსები დაარბივა და მუნით წარმოსული ავნევს სოფელს შემოადგა” [18, 58].

ქართველებმა მტერს ამჯერადაც წარმატებით სძლიეს.

* * *

1769 წლის ზაფხულის მიწურულს რუსული ჯარი გენერალ ტოტლებენის სარდლობით დარიალის გავლით საქართველოში შემოვიდა. რუსეთის იმპერატორის ეკატერინე II-ის თხოვნით, ერეკლე II ანტიოსმალურ კოალიციაში ჩაება.

თურქების წინააღმდეგ გამართულ სამხედრო ოპერაციებში ოსებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ. 1770 წლის 20 აპრილს ასპინძასთან მომხდარ ბრძოლაში ქართული ლაშქრის

შემადგენლობაში ოსებიც იბრძოდნენ. ამ ბრძოლაში თავგამოჩენილ ზოგიერთ ოს მებრძოლს მეფე ერეკლემ მამულიც უწყალობა.

შემორჩენილია ერეკლე II-ის მიერ 1786 წელს განახლებული წყალობის წიგნი ნარელი ოსის *დოხჩიყო ხეთაგურისათვის* მამულის ბოძების შესახებ. მასში მეფე სახასო ყმას მიმართავს: *“შენი შვილი ბოლათიყო ჩვენ გვახლდა ასპინძას ოსმალთა და ლეკზე რომ გაგვემარჯვა, იქ მხნედ გაისარჯა და იმ ომში მოიკლა”* [1].

1771 წლის 25-26 ოქტომბერს ჩატარებულ ხერთვისის ოპერაციაში ოსი მხედრები ასევე მონაწილეობდნენ. მათ მეთაურობდათ *ახმეტ დუდაროვი*. 1773 წლის 8 ნოემბერს რუსეთის საიმპერიო არმიის კაპიტანი ლვოვი გრაფ პანინს აცნობებდა, რომ ერეკლე II-მ და იმერთა მეფემ სოლომონ I-მა თავი მოუყარეს 5-5 ათას ქართველ მეომარს და ათასამდე ოსსა და ინგუშს.

1779 წლის აგვისტოში, როდესაც ერეკლე II-მ ერევანი დალაშქარა, მის ჯარში იბრძოდნენ ოსებიც თავაურელი ალდარის *ბესლან შანაშვილის* მეთაურობით.

1785 წელს ხუნძახის (იგივე ავარიის) მფლობელი ომარ-ხანი ქართლ-კახეთს შემოესია. მეფე ერეკლე მტერთან დასახვედრად მოემზადა. 20 სექტემბრის მონაცემებით, მის ჯარში 400 ოსი და ინგუში მხედარი ირიცხებოდა.

ოსი მხედრები მონაწილეობდნენ ერეკლე II-ის შვილიშვილის დავით არჩილის ძის (მომავალი სოლომონ II) იმერეთში გამეფებისათვის ბრძოლაში, რომელიც გამარჯვებით დაგვირგვინდა [8, 148-153].

* * *

1798 წლის 11 იანვარს 77 წლის მეფე ერეკლე II თელავის სამეფო სასახლეში გარდაიცვალა.

აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის მართებული შეფასებით, ერეკლე II იყო „ქვეყნის თავდადებული მოამაგე, დიდი სახელმწიფო მოღვაწე, ბრწყინვალე სარდალი და თავისი დროის მოწინავე კაცი. მოხუცებულობის მიუხედავად, მისი დაკარგვა აუნაზღაურებელი დანაკლისი იყო აფორიაქებული ქვეყნისათვის“ [4, 240].

ერისათვის თავდადებული გვირგვინოსნის დაკრძალვა სვეტიცხოვლის საკათედრო ტაძარში ჭეშმარიტ სახალხო გლოვად იქცა.

ქართლ-კახეთის სამეფოს მდივანბეგმა (ვიცე-კანცლერმა), სოლომონ ლიონიძემ თავის სატყვეანებელ მეფეს უძღვნა შესანიშნავი გამოსათხოვარი სიტყვა: “მოთქმით ტირილი საქართველოს მეფის, ღერკულეს ნეტარების ღირსისა”.

დატირების ტექსტში ნათქვამია: *“როდესაც მეფის ერეკლეს ბედნიერი დროშა გაიშლება, დაღისტნელნი ლაშქრად მორბიან, ოვსნი და ჩერქეზნი მეფის ერეკლეს წინ სისხლის დათხევას ხალისობენ”* [10, 39].

1800 წელს ქართლ-კახეთის მეფემ გიორგი XII-მ ბესლან შანაშვილს განუახლა ჯამაგირის წიგნი, რომელშიც ვკითხულობთ: *“შენ შანაშვილს ბეასლანს კურთხეულის ბატონის მამის ჩვენისაგან ჯამაგირი გქონდა გაჩენილი და ეს ჯამაგირის წიგნი ერევნის ომში დაგკარგვოდა და ახლა ჩვენ გაგიჩინეთ წელიწადში ორმოცი მარჩილის ფარჩა.*

როცა შენ ჩვენთან ჩამოხვალ, ჩვენგანით განწესებულ ჯამაგირს ჩვენის კარის მოხელენი ჩვენის სალაროდან უკლებრივ მოგცემდნენ და შენც უნდა ჩვენის სამსახურის მცდელი და ერთგული იქმნებოდე” [2].

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს წინაშე ოს მხედართა დამსახურების შესახებ ცნობები მოგვეპოვება არა მხოლოდ ქართველ მეფეთა, არამედ ბატონიშვილთა მიერ გაცემულ სიგელებშიც.

მათ შორის შეგვიძლია გავიხსენოთ იოანე ბატონიშვილის მიერ 1796 წლის 30 სექტემბერს შიდა ქართლის სოფელ ტბეთში მცხოვრები ოსების - *თუაურებისადმი* ბოძებული წყალობის სიგელი, ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ 1798 წლის 28 მაისს გაცემული ბრძანება ზახელი და თრუსოელი ოსებისადმი და სხვ. [8, 158].

ამრიგად, ქართველი და ოსი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორია სათავეს საუკუნეთა სიღრმიდან იღებს, ხოლო XVIII საუკუნის II ნახევარი მის გამორჩეულ მონაკვეთს წარმოადგენს. ოსები ქართველ მეფეთა ერთგული მხედრები იყვნენ, რისთვისაც მათ წყალობა არ აკლდათ.

წყაროები და ლიტერატურა:

1. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფონდი AD, საბუთი №1569.
2. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფონდი HD, საბუთი №13693.
3. თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებ-ლები დაურთო ლელა მიქი-ა-შ-ვილმა, თბ., 1983.
4. ნიკო ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი II, თბ., 1959.
5. ნიკო ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი VI, თბ., 1973.
6. თეიმურაზ ბოცვაძე, საქართველო-ყაზარდოს ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVIII სს.), თბ., 1963.
7. დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია; ბაგრატ ბატონიშვი-ლი, ახა-ლ-ი მოთხრობა, თამარ ლო-მო-უ-რ-ის გამოცემა, თბ., 1941.
8. გიორგი თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს., თბ., 1969.
9. პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, აკაკი გა-წერელისა შესავალი წერილებით, რედაქციითა და შენიშვნებით, ტფ., 1936.
10. სოლომონ ლიონიძე, მოთქმით ტირილი საქართველოს მეფის დერკულეს ნეტარების ღირსისა, XVIII საუკუნის ავტო-გრა-ფი-უ-ლი ხელნაწერის მიხედვით ტექსტი დაადგინა, ნარკვევი წაუმძღვარა და საძიებლები დაურთო ნიკოლოზ კანდელაკმა, თბ., 1957.
11. ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, წგნ.: "ქართლის ცხოვრება", ტექსტი დად-გე-ნი-ლი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.
12. პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, ტექსტი დაადგინა, შე-სა-ვა-ლი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა, თბ., 1981.
13. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები XVII-XIX სს., ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვ-ლე-ვა-ები, შენიშვნები და განმა-რ-ტე-ბები დაურთო პროფ. ავთანდილ იოსელიანმა, თბ., 1980.
14. საქართვე-ლოს ცე-ნტრალური სახელმწიფო სა-ისტორიო არ-ქი-ვი, ფონდი # 1448, საბუთი # 1339.

15. ლოვარდ ტუხაშვილი, აჯი-ჩალაბი, ენციკლოპედია „საქართველო“, ტ. I, თბ., 1997.
16. ქართული ეპისტოლური წყაროები (XV ს. _ 1762 წ.), შეადგინა, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და შენიშვნები დაურთო მამისა ბერძნიშვილმა, თბ., 1989.
17. გერონტი ქიქოძე, ერეკლე II, თბ., 1983.
18. ომან ხერხელიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბ., 1989.
19. ნიკო ჯავახიშვილი, ნარკვევები ქართველი და ადიღელი ხალხების ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 2005.